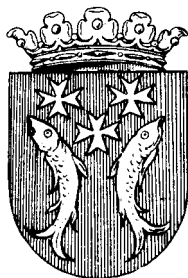


# Stichting HISTORISCHE KRING Noordelijk Hunsingo



*Usquert*



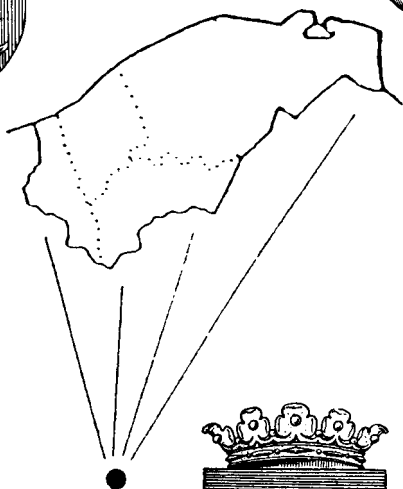
*Uithuizen*



*Uithuizermeeden*



*Warffum*



*Kantens*

**Corr. adres: Historische Kring  
Postbus 29, 9989 ZG WARFFUM**

---

# HISTORISCHE KRING

## voor noordelijk Hunsingo

### HALFJAARLIJKSBERICHT

ISSN 0928 - 5652

no. 19 oktober 1999.

---

#### INHOUD

Mededelingen van het bestuur .....	pag. 2
Contributie 1999 .....	pag. 2
Bijeenkomst met de donateurs .....	pag. 2
Mededelingen van de redactie .....	pag. 2
Een Cholera-epedemie in de zomer van 1849 .....	pag. 2
Het ontstaan van de Groninger Ommelanden .....	pag. 9

#### REDAKTIE

M.Th. ten Bos en J. Toonstra.

**Redactieadres: Oostervalge 12, 9989 EJ Warffum. Tel.0595-422318**

#### BESTUUR VAN DE STICHTING HISTORISCHE KRING

**J.P.J. Knol, voorzitter,**

**Postbus 29, 9989 ZG Warffum. tel/fax 0595-422380**

**J. Toonstra, secretaris,**

**Oostervalge 12, 9989 EJ Warffum. tel. 0595-422318**

**M.Th. ten Bos, penn.m.,**

**de Laan 80G, 9981 GR Uithuizen. tel/fax 0595-431299**

M.A. Holtman

C.G. Reinders

mw. A.C. van der Werf

G. Broekhuizen

J.F.B. Zuidema

Er mag geen werk uit dit blad worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

---

# MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

## **De Contributie**

Nog niet iedereen heeft zijn contributie betaald. Graag willen wij U verzoeken, dit op de bekende manier te doen. In het jaar 2000 gaan we mogelijk met accept-giro's werken. Misschien dat dit voor iedereen wat gemakkelijker werkt.

Wilt U de verschuldigde f. 25,00 over maken op postgiro 8000951 van de Historische kring, de Laan 80 g, 9981 GR Uithuizen, onder vermelding van donatie en jaar.

De minimum contributie is f25,- per jaar.

## **Donateurbijeenkomsten in 1999**

De volgende donateurbijeenkomst zal gehouden worden op vrijdagavond 22 oktober in het Bommelhoes, Oudedijksterweg 22 te Uithuizermeeden. Aanvang 8 uur. Mr. H. Kooi zal een aantal mooie dia's vertonen en toelichten. Het onderwerp is: "Tussen Rotturmeroog en Noordpolderzijk, beelden van het Oostelijk Waddengebied". Het is dus het gedeelte van het wad, dat tot de gemeente Eemsmond behoort.

## **Mededelingen van de redactie**

Schema voor het voorjaarsnummer van 2000

Uiterste datum inzenden kopij	week 3	17 - 23 januari
Lezen en correcties	week 4	24 - 30 januari
Typen, drukken, gereedmaken voor verzending, bezorgen	week 5-8	1 - 2 februari

In dit nummer hebben we de twee series "Huwelijksreis" en "Acta Consistorii van de Hervormde Kerk" nog even laten liggen.

In het eerste nummer van het jaar 2000 gaan we verder met deze onderwerpen.

## **EEN CHOLERA EPIDEMIE IN DE ZOMER VAN 1849.**

Besmettelijke ziekten komen ook nu nog voor, maar door de vooruitgang van de medische wetenschap kunnen ze in de regel effectief bestreden worden.

In de 19e eeuw was dit nog niet het geval. Typhus, roodvonk, tuberculose enz. kwamen nogal eens voor. Ook heerste menige keer de cholera, een acute, besmettelijke darmziekte. De besmetting wordt overgebracht door

een bacterie. Dit kan tot stand komen door een rechtstreeks contact tussen zieken en gezonden en door geïnfecteerd voedsel of drinkwater. De voornaamste verschijnselen zijn een hevige diarree en heftig braken. Een patiënt kan door het vochtverlies reeds na enkele uren bezwijken. Bij een goede behandeling kan een zieke herstellen.

Eerst in 1883 werd de cholera-bacterie ontdekt door Robert Koch (1843-1910). Hij ontdekte ook de tuberkelbacil en kreeg in 1905 de Nobelprijs.

In de zomer van 1849, nu dus 150 jaar geleden werd ook hier de cholera waargenomen. De haard van de ziekte lag in de Gangesdelta en werd dan ook de cholera asiatica genoemd. Vandaaruit verspreide de ziekte zich over Azië en andere werelddelen.

Over het verloop van de epidemie werd regelmatig verslag gedaan in de Provinciale Groninger Courant.

In november 1991 heb ik in het gemeentearchief te Groningen de maanden juni t/m september van de jaargang 1849 doorgenomen en daaruit de meeste berichten in beknopte vorm overgenomen voor zover het de cholera-epidemie betrof.

Deze werden in de krant opgenomen in een aparte rubriek CHOLERA-BERICHTEN. Vooral die uit het dorp Warffum waar de ziekte veel slachtoffers heeft gemaakt hadden mijn bijzondere aandacht. In andere dorpen in de regio zijn veel minder ziektegevallen gemeld.

Een overzicht van mijn notities volgt hieronder:

- |                   |   |
|-------------------|---|
| Vrijdag 8 juni.   | De ziekte is in Parijs en Dordrecht (waarvanaf de 1e Junij patiënten zijn opgenomen).   |
| Dinsdag 12 Junij. | Berichten van ziekten uit Parijs-Delft-Antwerpen-Utrecht.   |
| Vrijdag 15 Junij  | Idem uit Zwolle-Amersfoort-Dordrecht-Amsterdams'-Gravenhage-Berlijn.  |
| Dinsdag 19 Junij  | Groningen, de laatste tijd zijn weder ettelijke gevallen van cholera voorgekomen. De ziekte breidt zich tot dusverre slechts weinig uit. Verder berichten uit Leiden en Leeuwarden. |
| Dingsdag 19 Junij | Idem uit Dordrecht-Rotterdam-Amsterdam-Delft-Parijs-Wenen.  |
| Vrijdag 22 Junij  | Groningen, de laatste tijd zijn weder ettelijke gevallen van cholera voorgekomen. De ziekte breidt zich tot dusverre slechts weinig uit. Verder berichten uit Leiden en Leeuwarden. |

- Dingsdag 26 Junij Ziektegevallen in Maastricht-Schiedam-Zaandam-Haarlem.
- Vrijdag 29 Junij Idem in Utrecht.
- Dingsdag 2 Julij In Amerika woedt de ziekte het hevigst onder de landverhuizers in Californie.  
In Amerika rijdt een cholera-apotheek mee met de spoorwegen.
- Groningen 12 Julij De cholera heeft in de laatste dagen niet onaanzienlijke vorderingen gemaakt.
- Vrijdag 13 Julij. Warffum zijn deze dagen in het armenhuis drie personen aan de cholera overleden en drie lijdens zijn aldaar nog onder behandeling; buiten het huis heeft zich niet een cholera-geval voorgedaan.
- Vrijdag 13 Julij. In Groningen (stad) is een hoofd van een gezin overleden op de dag dat zijn vrouw en één van zijn kinderen zou worden begraven.
- Dingsdag 17 Julij Van het platteland, weinig of geen gevallen van cholera. Te Ezinge is voor enige dagen een geval voorgekomen bij een inwoner uit de stad die spoedig bezweken is.
- Dingsdag 17 Julij Groningen (stad). Er komen de laatste dagen meer gevallen voor die een minder gunstige afloop schijnen te beloven.  
-Burgemeester en wethouders verplichten de burgers om de vuilnis in goten en riolen voor hun erven tot de bodem op te scheppen. Een en ander ten gevolge van het warme weer.
- Vrijdag 20 Julij Groningen (stad).  
-Er staan weer voorschriften in de krant betreffende het reinigen van straten in riolen  
-Publicatie van burg. en weth's: Het is verboden om onrijpe vruchten in te voeren of ten verkoop aan te bieden.  
-Er is een commissie van cholera-ziekten ingesteld dat geld inzamelt voor de getroffen.  
-Er komen meer overlijdensadvertenties in de krant: "Na een kortstondige ziekte overleden, enz."

Dinsdag 17 Juli 1849.

**CHOLERABERICHTEN.**

*De ziekte heeft zich te Warffum en bijzonder in het armenhuis aldaar, op eene schrikbarende wijze vertoond. Van de 52 à 53 personen, welke zich in het armenhuis bevonden, waren tot op den 14den dezer 24 aan die ziekte overleden, terwijl er nog 16 in behandeling waren. Buiten het armenhuis waren 3 overleden en 4 nog in behandeling, zoodat er in het geheel tot op dien dag waren overleden 27 en in behandeling 20 personen. Naar het gevoelen der geneesheren moet zich de ziektestof het eerst in het armenhuis ontwikkeld hebben, die zich schielijk in een zo hoogen graad heeft verspreid, dat in al de vertrekken zich de Cholera heeft vertoond, terwijl de lijdens buiten het armenhuis allen in den omtrek van hetzelfde woonachtig zijn. Men heft het dus geraden en geoordeeld, om vermits de reinheid en zindelijkheid in het armenhuis veel te wenschen schijnt over te laten, op een stuk land aan de diakonie behorende, en buiten de kom der gemeente gelegen, eene houten loods op te slaan, om daarin het aanwezige personeel van het armenhuis over te brengen en de van buiten aangebrachte personen op te nemen, en inmiddels het armenhuis van de smetstof te zuiveren.*

Vrijdag 20 Juli.

**CHOLERABERICHTEN.**

Warffum. Overleden t/m 15den dezer tot 28 geklommen terwijl er toen nog 19 lijdens in behandeling bleven.

Het verloop van de cholera zal onder het volk het gesprek van de dag zijn geweest. Sommigen meenden goede raad en op- en aanmerkingen te moeten geven middels een ingezonden stuk in de krant, zoals deze:

Dinsdag 21 Juli

*Ingezonden.*

*L.....P.V.*

*Wanneer we de loop der cholera in vele plaatsen in onze provincie nagaan, dan is zij genoegzaam op alle die plaatsen, door vreemdelingen en reizenden aangebracht.*

*Landlopers moeten in deze omstandigheden zeer gevaarlijk worden geacht.*

*Landbouwers die veelal zulke logeergasten in hunne schuren laten overnachten, ten ernstigste in dezen te waarschuwen.*

*Want hoewel de politie gene bedelarij duldt, zo wordt dit bedrijf, spijt alle wetten en verordeningen in sommige gemeenten toch vrijelijk uitgeoefend.*

---

Om de nood voor de getroffenen te lenigen werden inzamelingen op touw gezet. Iedere gift werd in de krant verantwoord in een aparte rubriek GIFTEN.

Hier volgt een voorbeeld:

Vrijdag 3 augustus

Een gift van f1,- van een dienstbode ging vergezeld van het volgend rijmpje:

*“Dit penningske, reeds lang bewaard  
En voor de ouden dag bespaard,  
Is thans in ramp en leed  
Voor lijdende tot lafenis,  
(Ofschoon de gift wel luttel is)  
Veel nutter nog besteed.”*

Vrijdag 10 Augustus. Ter voorkoming van de ziekte wordt het drinken van azijn aanbevolen.

Dingsdag 14 Augustus. In de krant staat een artikel over de Aziatische Cholera. Deze ziekte is ontstaan in China en Oost-Indië.

Dinsdag 24 juli 1849.

### **CHOLERABERICHTEN.**

*De choleraziekte heeft vanaf den 13den tot aan den 19de dezer in de gemeente Warffum hevige gewoed. Gedurende dat tijdvak zijn aldaar opnieuw 24 personen aangetast, 20 overleden en 6 hersteld, terwijl op den 19den dezer nog onder behandeling waren 24 Cholerajidders, zoodat tot en met den 19den dezer in die gemeente zijn aangetast 67 personen, overleden 37, hersteld 6 en nog onder behandeling gebleven 24. Reeds op den 14den dezer zijn de gealimenterden uit het armenhuis naar de in gereedheid gebrachte houten loods overgebracht. Deze overbrenging, welke is geschied met medewerking van een lid der provinciale geneeskundige commissie, heeft een weldadige invloed, zowel op de lijder als op de gezonden uitgeoefend. Sedert dien tijd zijn 6 van de lijders hersteld en slechts enkelen van de gezonden weer aangetast. Deze personen worden nu goed verpleegd en zijn veel kalmer. De ziekte heeft zich meer in de kom van de gemeente verspreid.*

Vrijdag 27 Juli.

*Te Warffum zijn vanaf den 20sten tot en met den 24sten dezer 12 personen*

*door de Cholera aangetast, en waren toen wederom 9 overleden en 12 hersteld, zoodat nog in behandeling bleven 8 personen. Van de gealimenteerden echter is sedert geen enkele weder aangetast. De ziekte schijnt dus niet heviger te worden, in aanmerking genomen het grote aantal herstelden. —In het geheel zijn alsnu te Warffum sedert het ontstaan der ziekte aangetast 79, overleden 46, hersteld 25, in behandeling nog 8.—  
Gedurende den 25sten dezer tot aan den avond was niemand aangetast.*

Dinsdag 7 Augustus.

*Te Warffum zijn sedert den 25sten Julij 4 nieuwe Choleragevallen voorgekomen, overleden 6 lijders, hersteld 3, onder behandeling gebleven 3.*

Vrijdag 27 Julij 1849.

Ingezonden stuk van W.G.R. te Ten Boer, d.d. 24 Julij 1849.

In dit stuk vestigt de schrijver de aandacht van de armen verzorgers op hun bedeeden, in verband met de cholera ziekte en het thans veel besproken wordende armen- of werkhuis te Warffum.

Voorbehoedsmiddelen, zindelijkheid van zowel woning als kledingstukken gebruik van wel toebereide spijzen en inzonderheid het nuttigen van goed zuiver drinkwater. Arme lieden zijn wel eens verstoken van deze middelen. Doch deze vertonen hieromtrent wel eens een zekere onverschilligheid en achten het de moeite niet waardig de hen ten dienste staande middelen aan te wenden. Zij willen liever gemakshalve, hun leven doorbrengen in verregaande slordigheid.

Hierom nodigt hij alle armenverzorgers uit om onverwijld en bij voortdurende te willen onderzoeken, hoedanig de toestand van hunne gealimenteerden nopens het een en ander zijn moge.

Schrijver dezes is wegens zijn burgerlijke betrekking bekend, in welk ene afschuwelijke onzindelijkheid sommige van deze lieden verkeren, zowel wat lichaam, spijzen en drank, alsook woning en kledingstukken betreft; en daardoor heeft hij zich gedrongen gevoeld en vermeent de vrijheid te mogen nemen, deze regelen het publiek aan te bieden, in de hoop, dat zijne bedoelingen wel opgenomen, en dat dien overeenkomstig gehandeld moge worden.

Vrijdag 27 Julij. Te Usquert is een te Groningen thuis horend persoon overleden. De ziekte geconstateerd in Middelstum en Baflo.



Dinsdag 31 Julij. Ziektegevallen te Uithuizen, Zoutkamp, Baflo, Middelstum, Onderdendam en Usquert.

-In een ingezonden stuk wordt gepleit voor het slaan van meer waterputten in de stad, vooral in de achterbuurten waar de meeste ziektegevallen voorkomen.

Vrijdag 3 Aug. -Een vergadering van de Nederl. Mij. Ter bevordering van de geneeskunst wordt uitgesteld wegens de cholera. -De cholera te Groningen (stad) is tot nu toe verminderd.

-Op de 26e aug. Is te Groningen een bid- en dankstond uitgeschreven.

Dingsdag 14 Augustus 1849.

## INGEZONDEN STUKKEN.

*Warffum, den 11 Aug.*

*Op de uitoefening van de plicht der liefdadigheid in deze gemeente valt over het algemeen niet veel te roemen. De oorzaak hiervan is hoofdzakelijk daarin gelegen, dat de diaconiekassen belast met de ondersteuning der behoeftigen niet uit de gemeentekas worden gesubsidieerd. Elk moet alzo gedwongen zijn aandeel daartoe volgens den personelen aanslag betalen, waaruit volgt, dat iemand, door liefdegiften de diakoniekas stijvende, het tekort van die kas vermindert, en zijne giften niet aan de armen, maar aan de contribuabelen van den gemeenteomslag en alzo tegelijk aan de rijken offert.*

*Deze toestand is noch te ontkennen, noch te veranderen. Er zijn echter nog in deze gemeente, die, in weerwil van de boven aangehaalde omstandigheden, als echte menschevrienden, daarom den pligt der liefdadigheid niet uit het oog verliezen, doch hunne gaven – en hierop hebben wij met ons schrijven als menschevrienden in deze gemeente aandachtige willen maken – wijselijk ten nutte der armen besteden. Zoo onder anderen is door R. eene uitdeling gedaan van eene groot aanzienlijke hoeveelheden vleesch en vet, en zulks aan onderscheidene familieën, waarvan de broodwinners aan de cholera gestorven zijn, of wel pas van de ziekte hersteld, zoodat vooreerst niemand hen in het werk wil hebben, voor zooverre namelijk die familieën niet bepaaldelijk tot de geallimenteerden behooren en uit de diakoniekas geene ondersteuning verlangen Zo ook is van A.L. ter uitdeling ontvangen een groote nagelbout, alsmede een dito van de wed. J.G.W. Op hun voorbeeld wijzende, bevelen wij zoodanige familieën waarvan erop*

*dit ogenblik vele in de diepste armoede verkeren, allen menschevrienden aan.*

*Niemand vrage in deze noodlottige dagen, geef ik ook te veel, maar men vrage geef ik wel genoeg?!*

*R.*

Dinsdag 21 augustus.

*Te Warffum zijn van den 8sten tot den 15den 's middags 10 Cholera-ziekten bijgekomen, 10 overleden en 3 hersteld en bleef op de laatstgenoemden dag nog slechts een patiënt onder behandeling. Met de warmte der vorige week was de ziekte weer enigermate toegenomen. In het geheel zijn nu in de gemeente Warffum, door de Cholera aangetast 99 personen, daaraan overleden 64, hersteld 34.*

Dinsdag 28 Augustus.

*Van Warffum schijnt de Cholera thans geweken, zijnde er sedert den 15den slechts 3 lijdens bijgekomen, 1 overleden en 3 hersteld, zoodat er geene onder behandeling bleven.*

Dinsdag 4 September.

*Te Warffum zijn van den 24sten Augustus tot den 1sten dezer 4 personen door de Cholera aangetast waarvan 3 stierven en 1 herstelde, zoodat er geene onder behandeling bleven.*

Als we de cijfers van 21 en 28 augustus en 4 september voor waar mogen aannemen, dan kan het volgende worden vastgesteld. Volgens de Regeringsalmanak voor de Provincie Groningen voor 1849 had de gemeente Warffum op 31 december 1848 een inwonertal van 1912.

Tot 1 september 1848 waren 106 personen aangetast door de cholera, dat is dan 1 op plm. 18 inwoners. Daarvan stierven 68 personen, wat neerkomt op 1 van ca. 28 inwoners.

De gebeurtenissen in de zomer van 1848 zullen veel indruk hebben gemaakt en er zal nog lang over gesproken zijn.

Voor de gewone man en vrouw was de tweede helft van de jaren veertig van de 19e eeuw toch al niet florissant.

In 1845 en latere jaren was er ziekte in de aardappels waardoor deze teelt mislukte, terwijl de prijs van levensmiddelen tot een ongekende hoogte steeg.

K. ter Laan vermeldt in zijn "Geschiedenis van Groningen" dat een brood van 8 pond 90 cent kostte.

De daglonen van een boerenarbeider varieerde van 30 tot ca. 70 cent. Hier en daar was hongersnood. In de stad ontstond op 28 juni 1847 een oproer waarbij doden en gewonden vielen. Van overheidswege werd toen de broodprijs verlaagd. Uit een en ander blijkt wel dat de strijd om het bestaan in die jaren voor velen niet eenvoudig was.

Jan Toonstra.

## **HET ONTSTAAN VAN DE GRONINGER OMMELANDEN.**

Ruim 75 000 jaar geleden was de Riss-ijstijd voorbij. Het wordt ook wel het Saliën genoemd. De enorme massa's keien, zand, grind en ander los materiaal die meegevoerd waren uit de Scandinavische landen bleven liggen waar ze lagen, nu het klimaat warmer werd. Zeeën waren gevuld met het materiaal uit dat gebied en een gedeelte bleef zelfs boven de zeespiegel liggen. De zee was toen nog veel lager dan tegenwoordig. Misschien wel 40 meter. Het noordelijk zandgebied van Nederland tot ongeveer de Vechtstreek was ontstaan. Het meegevoerde materiaal noemen we het pleistoceen. Vijftig jaar geleden noemden we dat het diluvium.

Doordat het klimaat warmer werd, smolt het ijs tussen deze bonken aarde. Er waren plaatsen waar bijzonder veel ijs tussen de grond zat en daar kwamen nu laagten te liggen. De Friezen noemen het pingo's. Er liggen een groot aantal van die verdiepte waterplassen rond Oudwoude, Veenklooster en langs de Wildweg van Veenklooster naar Eestrum. Oorspronkelijk waren er nog veel meer, maar de meesten zijn in de loop van de tijd toegeploegd om landwinst te krijgen.

De provincies Groningen, Friesland, Noord- en Zuid- Holland en Zeeland bestonden nog niet. Ze zijn immers aangeslibd aan die pleistocene grond. De stad Groningen ligt op het noordelijkste puntje van dat nieuwe vasteland.

Er bleven in de loop van de tijd enige aardhopen uit de ijstijd boven water uitsteken. Heel de provincie Drenthe, Noord- en Zuidhorn en een gedeelte van het Zuidelijk Westerkwartier. Ook bij Winsum lag eeuwen lang de pleistocene grond boven het wateroppervlak.

Vanaf die ijstijd werd de oppervlakte van de droge grond vergroot door het aanslibben vanuit zee. Dat materiaal was misschien afgesleten van de bergen waaruit het water naar de oceaan stroomde. De laatste ijstijd duurde van 75 000 tot 10 000 jaar geleden, maar kwam niet weer tot Nederland. Het holocene tijdperk waarin we nu leven, is eigenlijk een nog niet afgesloten tussen-ijstijd of interglaciaal.

Vanaf de ijstijd slibden dus gronddeeltjes aan bij het bestaande land. Maar

tussen het land en dat nieuwe aanslibsel bleef een smalle zeearm bestaan waarin de rivieren van de pleistocene grond van Drenthe hun water stortten. Dat water kon niet door het aanslibsel dringen, omdat het de weg van de minste weerstand volgde. In Juni 1999 werden er enige open dagen gehouden door het Kernfysisch Versneller Instituut van de RuG in de Paddepoel bij Groningen, vlak bij het van Starckenborgkanaal. Er werd hier tot een diepte van 60 meter geboord en het bleek, dat er vroeger een zee van ongeveer 50 m diep lag die reikte van Selwerd tot Sauwerd. Deze Middellzee liep in de diepte tot de waddenkust tussen Zoutkamp en Pieterburen.

De zeewaterspiegel werd in de loop van de tijd steeds hoger. De laatste 2000 jaar is ze ongeveer 2.50 meter hoger gekomen. Daardoor slibde de grond aan zee hoger op en belemmerde de afvoer van het water naar het noorden. Maar de aanslibbing van de Ommelanden ging wel door. De stad Groningen lag buiten dat gebied, gescheiden door die smalle strook zee van het holoceen of alluvium, het aanslibsel. Op dat aanslibsel vestigden zich vanaf de 6e eeuw v.C. herders met hun vee.

Vanaf de 5e eeuw n.C. werden ze overvallen door Angelen, Saksen en Jutten. Deze vermengden zich met de originele Friezen en ze stoken gedeeltelijk over naar Engeland, omdat tussen de 5e en de 7e eeuw hier de zeewaterspiegel veel hoger kwam (transgressie), waardoor de weidegronden te zout en dus onbruikbaar werden.

De bewoners die bleven noemden zich evenals de originele bewoners waarmee ze zich hadden vermengd Friezen. De stad Groningen behoorde dus niet tot het Friese Land. Ze lag gescheiden van de Ommelanden door die zeearm die uitmondde bij Garsthuizen en aan de andere zijde bij Pieterburen. Deze Middellzee, zoals we haar zullen noemen bleef tot ongeveer 1200 bestaan.

In het verhaal over de heilige Walfridus is sprake van een overval van de Vikingen of Noormannen op de rijke woonplaats Groningen, waarbij Walfridus en zijn zoon Radfridus werden gedood door die woestelingen. Van de Vikingen is bekend, dat ze nimmer overvallen pleegden op plaatsen in het binnenland, omdat ze dan te ver van hun schepen verwijderd waren, waardoor ze kwetsbaar waren voor wraakacties van inboorlingen. Ze zeilden dus vanaf Startenhuizen door de Middellzee naar de stad en roofden en plunderden dat het een lust was. Het was niets bijzonders in die tijd, want roven en plunderen in vreemd gebied was een eervol beroep. Een oud versje uit de middeleeuwen meldt dan ook:

Ruten, roven dat en is ghein schande,  
Deat doynt de besten van dem lande.

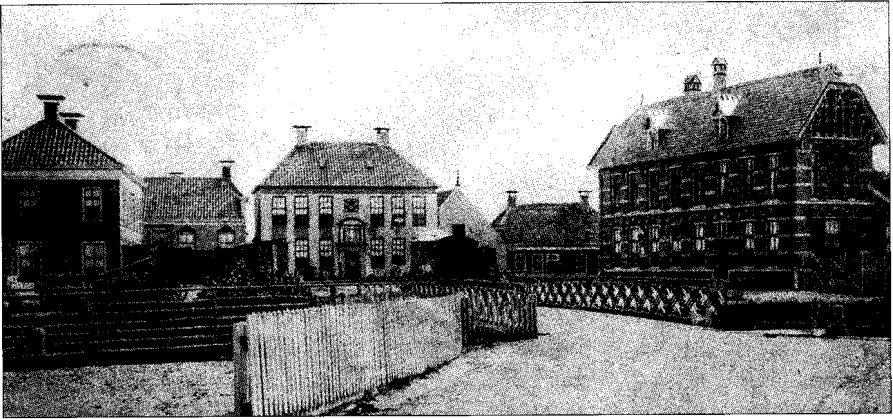
Blijkbaar waren de hier levende Friezen niet bij machte om de woestelingen uit het noorden van hun rooftochten af te houden. De kersverse weduwe van Walfridus koopt het lijk van haar man vrij door bemiddeling van enige verwanten en vrienden voor een hoge prijs. Dus ook Bedum lag dicht bij zee. Walfridus wordt begraven in zijn bidvertrek en binnen de kortste keren komt er een stroom pelgrims om het graf van die heilige martelaar te bezoeken. Er wordt een houten kerk gesticht over zijn graf en rond 1050 wordt de tegenwoordige kerk gebouwd. Bij de opgraving in 1995 ontdekte men, dat de funderingen van de Walfriduskerk rusten op batingen (op de kleilaag) die uit ongeveer 1050 n.C. dateren. De vloer in de kerk lag op een veenlaag, zo bleek bij die restauratie en is in de loop van de tijd wel 1.20 m gezakt, waardoor ze steeds bijgevuld moest worden. Afvalhopen buiten de kerk dateren uit de 7-9e eeuw. Dus de kerk werd gebouwd in een veengebied. Dat dikke pakket veen lag op klei waarop de fundamenteën werden gelegd.

De afwatering van het hele gebied dat aanslibde en naar de wadden steeds hoger werd moest naar die Middellzee. Toen die afstand te groot werd en er dijken langs het wad en de Fivelboezem werden gelegd werd de Delf gegraven vanaf het tegenwoordige Schouwerzijl naar Boerdam, waar ze bij Westerwijtwerdertolhek afboog langs de Delleweg naar de Middellzee. Ook in Fivelingo gebeurde dat. Eveneens een Delf van Winneweer naar Appingedam die uitwatering kreeg in de Heekt en bij Winneweer een uitgang naar de Fivel en toen deze verzandde naar dezelfde plaats aan de Middellzee tussen Middelstum en Stedum. Dat zal meer dan 1000 jaar geleden zijn gebeurd.

De dorpen Winsum en Garrelswier worden genoemd in een schenking van keizer Hendrik IV aan Adalbert, aartsbisschop van de kerk te Hamburg op 25 April 1057. Deze verkreeg de graafschappen Hunsingo en Fivelingo met munt-, markt- en tolrecht, zowel te water als te land. De keizer was een kind van 7 jaar en de ontvanger was zijn beschermer. Dus moet de Delf in 1057 reeds hebben bestaan, want deze beide muntplaatsen liggen beide aan een Delf en dat zal toen een belangrijke verkeersader zijn geweest tussen de Eems en de Hunze. Men maakt geen dorp in de rimboe tot marktplaats. De vraag is wel, of het munt-, markt- en tolrecht toen al in beide dorpen bestond.

De afwatering gebeurde door deze kanalen, maar men kon in die tijd nog geen zijlen maken die het water keerden bij hoog buitenwater. Daarvoor legde men dammen in het kanaal, te Onderdendam, Boerdam en Appingedam. Over die dammen konden de mensen de overkant bereiken. En schepen trok men met een windas over de rollen, ronde boomstammen

met aan weerszijden geleiders waardoor de schepen naar hoger of lager water werden gesluisd. De schepen waren nog niet groter dan 2 ton in die tijd.



*Dorpsgezicht te Onderdendam, plm. 1900. Op de voorgrond de draaibrug over het Winsumerdiep (de vroegere Delf). Middenachter het Waterschapshuis en rechts het postkantoor. Thans staat hier het dorpshuis Zijlvesterhoek.*

Bij de bouw van een postkantoor in Onderdendam in het begin van deze eeuw vond men een puinstrook. Deze strook liep achter langs het huidige dorpshuis Zijlvesterhoek van Onderdendam in het verlengde van de Stadsweg. Aan de overzijde liep deze weg door langs het Warffumermaar naar Menkeweer en Warffum. In later tijd werd de dam verwijderd en terplaatse een zijl met daarboven een brug gelegd in de Delf en in de 16e eeuw werd deze brug een eindje oostelijker verplaatst naar een hogere oever, waar ze nu nog ligt.

De afwatering naar de Middellzee werd door het graven van die Delf onderbroken. Het Kardingermaar liep oorspronkelijk langs de Stitswerderweg en de boerderij van Tempel naar het Menkeweestermaar, terwijl ze uitwaterde bij de Kardingerzijl in de Middellzee.

De oude Middellzee verlandde in snel tempo. Deze zeearm liep om Hoogen Leegkerk, vroeger Lieuwerderwold genoemd, naar het noorden langs Aduard en Barnwerd naar Schouwerzijl en Pieterburen. Hier had ze ook een uitwatering. Hier werd de Hiddingezijl in 1370 onder het bewind van abt Hidde van Oldenklooster in de Marne gelegd. De zijl lag oostelijk van Westernieland op ongeveer 200 m van het dorp, achter de boerderij van Huisman. Deze zijl is in 1520 finaal weggespoeld.

In de 16e eeuw komen er 2 watermolens bij Onderdendam om het laaggelegen gebied rond de stad Groningen gelegenheid voor afwatering te bieden.

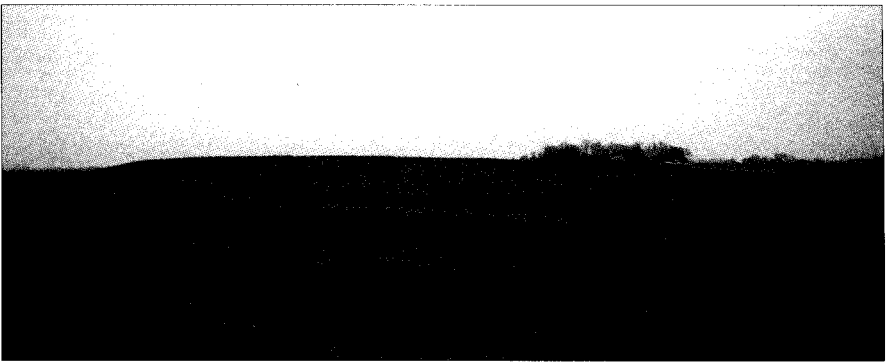
Toen het Kardingermaar naar Onderdendam werd gelegd voor afwatering in plaats van de afwatering die naar de Middelsee liep, moest haar loop een eind worden verlegd. De boerderij van de familie de Vries- Baerlinck bij Onderdendam werd zodoende afgescheiden van het kerspel Bedum en bij Middelstum gevoegd, maar de grens van het oude kerspel Bedum bleef bestaan, waardoor nu nog het oude maar te herkennen valt aan de overkant van de Delf. Hetzelfde vond plaats met de Oude Ae, in het gronings 't Ol Nij genoemd, dat van Koningslaagte naar de Delf liep. Maar haar oude loop ging verder aan de overkant, zoals aan de kerspelgrens is te zien. Ze liep oorspronkelijk naar de Hunzearm die vlak bij het Rodewolt ligt en bij Onderdendam als Menkeweerstermaar richting Kantens gaat.

Er waren 4 waterlopen die oorspronkelijk naar de Middelsee liepen. Het Boterdiep, de Oude Ae, het Kardingemaar en het Westerwijtwerdermaar. Als de Buirdam (Boerdam) in 1578 wordt verbreed, zodat een Groninger schuit erdoor kon varen, wordt verklaard, dat de Westerwijtwerders aangaande de wateroverlast bij het op- of aflopen van het maar niet de Middelstumers en de inwoners van Engeweer daarmee mogen lastig vallen, maar zelf maatregelen moeten nemen, om die overlast te voorkomen. Dus eb en vloed kwamen toen soms nog vanaf de Middelsee tot de Boerdam.

Die Middelsee slibde dicht, maar het was wel de grens tussen de landschappen Fivelingo en Hunsingo. Er moesten maatregelen worden getroffen om te voorkomen dat begerige boeren aan weerszijden van de zee te veel land inpikten. Het Maarvliet werd gegraven. Dat is nog geen oude afwatering, want de boerderij Aylsumaheerd (tot voor enige jaren C. Westerdijk) op Vierboeren bij Westeremden lag bovenop een dijk en het Maarvliet werd met een boog om die boerderij op de dijk gemaakt. Dat gebeurde ook bij de v.m. boerderij van Bus op Lutjewolde, waar het Maarvliet zelfs met een grote bocht om de boerderij werd gelegd en enkele plaatsen meer. Dus het Maarvliet werd gegraven toen er reeds dijken dwars door de Middelsee lagen en er boerderijen op waren gebouwd. Dat doet men niet op een dijk met een waterwerende functie. De Eemshavenweg loopt enkele kilometers over het Maarvliet. Dat was gemakkelijk, want daar lag immers ook de grens van de landerijen. Hoefden de boeren niet naar de overkant van de weg, wat allerlei moeilijkheden met zich mee bracht.

Nu bent U natuurlijk wel nieuwsgierig geworden hoe vroeg hier de eerste bedijking tot stand kwam. Als de waterstromen reeds zo oud zijn, hoe moet het dan met de dijken?

In de 8e eeuw is er een dijk gelegd vanaf de Boerdam over Middelstum en Kantens naar Helwerd. Van hier liep de dijk over de latere Wibbenslaan



*De kloosterwierde onder Warffum, gezien naar het zuiden (1997).*

naar de kloosterwierde die in oude goederenlijsten Padingham wordt genoemd en daarna naar Warffum. De boerderij van Rijk (Doornbosheerd) in de Usquerder Westerhorn ligt boven op deze dijk. Bij de boerderij van Clevering bij het station van Warffum is deze oude weg/ dijk nog te zien in de westelijke singel bij de boerderij. Van Warffum liep ze over de Kalverstraat en de Bekemaheerd (Torringa) naar Lutje Marne waar ze aansloot aan de derde ringdijk rond Rasquert. Bij de Dingen achter Baflo liep ze vanaf die ringdijk naar Obergum.

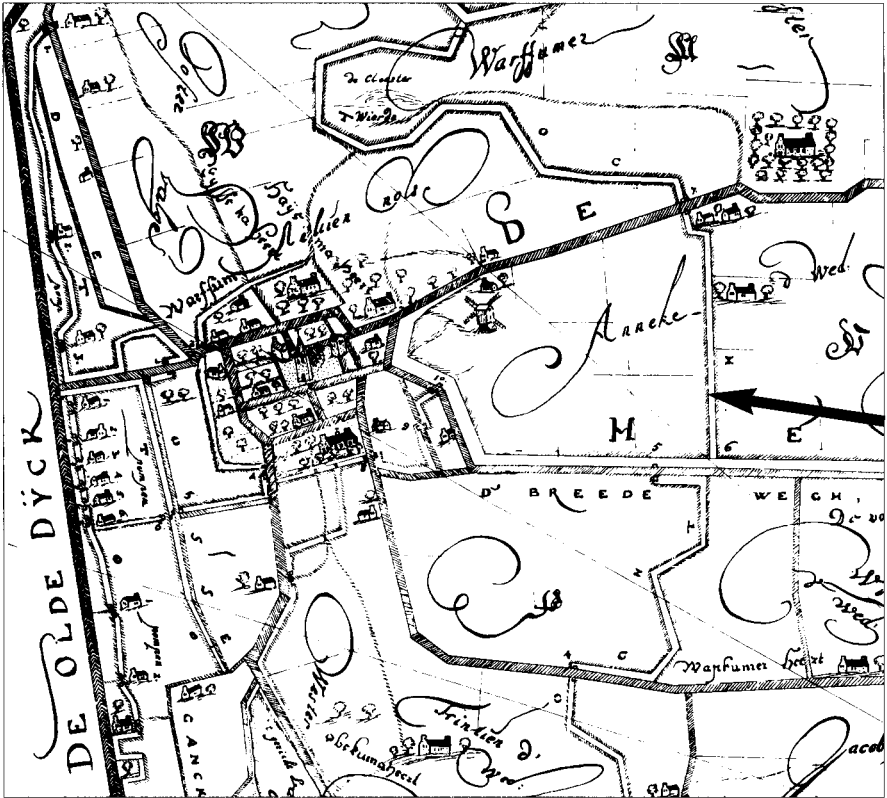
R. Clevering Sr. vertelde me in 1987, dat dit de dijk was waarover Liudger en Bernlef gegaan waren toen ze naar Usquert reisden. Er lag immers een zee tussen Helwerd en Usquert. Dat blijkt wel in 1231 wanneer de Hunsingoërs van Eenrum en de Fivelingoers van Uithuizen slaags raken om een eiland. Dat eiland was Usquert, Wadwerd, Wijtwerd en Bosch. Uithuizen lag immers evenals Usquert buiten de oude dijk langs de Fivel. Dank zij de heer Clevering begon ik nieuwsgierig te worden naar de wording van ons gebied. Dat leidde tot verrassende uitkomsten. De leeftijd van deze dijken kon worden gevonden aan de hand van muntvondsten op en aan die oude dijk. Padingham is in de Merovingische tijd (8e eeuw) in één of enkele jaren opgeworpen als dam in de oerstroom de Delthe.

De vondsten van hoog op de dam tot laag in de slootwal van deze wierde dateren allemaal uit de 8e eeuw, met een toevalsvondst van een fibula uit de volksverhuizingentijd.

Dit is een voorpublicatie van een boek dat bij leven en welzijn over enkele jaren uitkomt. Het Hogeland, waterlopen, wierden, dijken, liefde en erfrecht. De schrijver woont sinds jaren aan die Merovingische dijk. Het Boterdiep van Middelstum naar Eelswerderdam werd in 1659 tot 1664 erlangs gegraven.

M.A. Holtman.





Een detail uit de kaart van het kerspel warffum; in 1683 getekend door de schoolmeester Pieter Geerts.

Boven, in het midden is de kloosterwierde aangegeven; tegen het dorp de Hayemaheerd en onderaan de (O) Bekumaheerd.

Het noorden is links, de noordpijl is getekend onder de molen.